

Радоје Симић
Јелена Јовановић

ГЕНЕЗА И ЕВОЛУЦИЈА ФУНКЦИОНАЛНИХ СТИЛОВА У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

1. Уводне напомене

1. Ово излагање представља унеколико измењен и новим детаљима проширен извод из књиге двају аутора која носи наслов *Основи теорије функционалних стилова*¹.

2. У схватању о стилским обележјима језичког знака, и знака уопште, ми полазимо од уверења да знаковна обележја имају двоструки статус, и то у два различита правца посматран. У првом правцу – постоје дистинктивна и недистинктивна обележја: прва су важна са функционалнога гледишта, јер се тичу семантичке релеванције и комуникативне пропулзивности знаковних структура; друга су асоцијативна такође, али не у семантичком смислу, већ у смислу карактеролошком и идентификацијском, што значи квалитативном и евиденцијском – један знаковни елемент или структура стоје на вишој или нижој позицији неке вредносне лествице од других, њему сродних – а с тиме је и 'доминантнији', одн. у супротном 'слабији' од осталих у интензитетском или како друкчије усмереном ефицијенцијском погледу (недистинктивна знаковна, или боље субзнаковна својства, у крајњој линији, дакле, имају вредносни смисао постојања: она заправо утичу на квалитет и интензитет комуникације). У другом правцу посматрања, постоје двојака својства знака с обзиром на његово порекло и статус у знаковној структури: на једној су страни инхерентна, унутрашња, која се тичу њихове природе; а на другој адхерентна, вањска настала пројекцијом вањских фактора на знаковну структуру. Схватити ове дихотомије, и тај паралелизам знаковних факата, у данашњем стању науке није нимало лако, јер уско лингвистички,

¹ Р. Симић и Ј. Јовановић, *Основи теорије функционалних стилова*, НДСЈ, Београд, Јасен, Никшић 2002.

или књижевно-теоријски – па и естетски или сл. – образован испитивач стила није довољно приправан ни сасвим компетентан за расправу о квалитативној страни знаковности, нити о односу знака према условима употребе.

3. Већ што рекосмо открива наше посебно схватање о стилу и стилистици уопште, а о функционалним стиливима посебно, па с тим у вези и наше посебне намере и методе у њихову истраживању. Ми мислимо, наиме, да лингвистичка структура израза у сваком функционалном стилу зависи не само од општих околности употребе његове – рекло би се по досадашњим испитивањима пре свега од тематике коју лингвистички уобличава, по нашим термилошким решењима *вербализује*, те социјалних и делатних услова у којима се обавља вербализација; већ и од 'контекста' у специфичном знаковном смислу речи: од врсте, начина употребе структуре других, *нелингвистичких знаковних јединица* с којима се у савлађивању комуникативне тематике комбинују вербализацијске структуре.

4. Тиме истовремено изравно скрећемо читаочеву пажњу на непримећену или потцењену чињеницу да се *језички израз у употреби врло често комбинује са нејезичким знаковним структурама* – које му припомажу, или које га ометају у обављању комуникативне функције. Гест и мимика у свакој прилици пратилац су усмене речи; научна симболика, сликовна представа, илустрација, орнаментика разноврсних облика и намена – писмене! Ако тих пратилаца некада можемо да се лишимо, ако нам њихова пратња каткада није потребна нити угодна, то само по себи не значи да они немају никаквог значаја са гледишта језичког, а и знаковног у општем смислу уобличења тематике, већ да је њихово учешће у томе на неки начин степеновано, и на други начин раздељено по њиховим врстама – и по врстама функционалних формација – или стилова. О свему томе свакако морамо повести рачуна у функционалној стилистици.

5. По нашем мишљењу за заснивање теорије о функционалним стиливима релевантна су истраживања Б. Тошовића у познатој и признатој студији² о томе. На основу помно прегледане и продискутоване литературе, и сопствених размишљања о проблему, он утврђује да је „најоправданије и најоптималније разликовати пет функционалних стилова: књижевноумјетнички, публицистички, научни, административни и разговорни” (81). Но ако је функционални стил структурна језичка варијанта која одговара специфичном типу људске делатности, и слоју или делу друштвене свести или сл., дакле начину практичне, концептуали-

² Б. Тошовић, *Функционални стилови*, Свјетлост, Сарајево 1988.

зацијске и вербализацијске активности у одређеној области друштвеног рада, онда се поставља питање природе те кореспонденције: да ли стоје у узајамној зависности, и да ли је та зависност једносмерна или двосмерна. Ако је зависност једносмерна, и ако пракса друштвених односа одређује друштвену свест, како мисле марксисти – онда је неопходно открити методе и принципе парцелације најпре делатних и концептуализацијских активности, па тек онда говорити о вербализацијским врстама зависним од њих. Ако је пак каузална хијерархија обрнута, онда је за лингвисту читав комплекс кореспонденција неважан, и он је слободан да о функционалним стиливима суди на основу унутарлингвистичких карактеристика.

2. Покушај дефинисања функционалног стила

1. Из наших истраживања о природи функционалних стилова проистиче пре свега да постоје разноврсни типови функција симболичких система, и језика посебно, и да су ти типови у вези са духовним вредностима којима човек као јединка и као врста располаже и оперише у сазнавању и вредновању стварносних чињеница. То би могло постати једним скупом постулата за функционалну интерпретацију, као и скупом критерија за функционалну класификацију симболичких форми. Други скуп постулата, и одговарајућих критерија, може се извести из утицаја вањских околности на употребљене симболичке форме; ту пре свега спадају фактори везани за оно што се назива „сферама људске делатности”, уколико и како се укључују у симболичке структуре. Јер предметни свет, ако није објекат сазнајне активности човекове, није знаковно пертинентан. Постоји обичај на који ни семиотичари ни психолози ни културолози не скрећу пажњу, нити о њему дају себи рачуна, а који је за нас од велике важности – да се неке сфере друштвеног живота издвајају и посебно именују. Те сфере јесу у вези са 'сферама друштвене делатности', сажимају их и вреднују, али нису искључиво везане за 'делатност' као сферу производње материјалних добара, већ су више у вези са духовним добрима мотивисаним из правца тих искуствених пространава, њиховом природом и врстама. Ваља још додати да постоје *глобални вредносни комплекси* о којима говоримо, и посебни, везани за поједине уже области људског живота. Мислимо да се својом општошћу, својим значајем за људе и својом природом – издвајају следеће вредносне одреднице: *друштвени интерес, друштвена моћ, друштвени морал, и друштвено знање*. Ово су све добро познати чиниоци друштвене **праксе**,

друштвеног искуства, али исто тако важне области друштвене **свести**, боље рећи: њени посебни облици. На њих се може применити Касиреров став да „нису различити начини на које се духу открива нешто по себи стварно, већ су то путеви којима иде дух у свом објективирању, тј. у свом самооткривању” (27).

2. Начело *интереса* доминира у оној области друштвене праксе и друштвене свести у којој одлучује *корист*, профит, добит; а то је тзв. *пословна* сфера. Принцип *моћи* одлучује тамо где је знак иницијатор делања, где се дакле тежи остварењу идеје; то је сфера убеђивања и придобијања људи за неке идеје, и мобилизације њихове да се та идеја спроведе у живот; назваћемо је и *делошком*. *Морал* оваплоћује и покреће људско осећање правде и праведности. Ова се испољава у два правца: најпре као доброта, племенитост и чистота – а бар по ономе што о себи мисле људи који су њени носиоци – та се област може назвати *религијском*; друго је људско суђење о сопственим и туђим поступцима, о друштвеној расподели моћи и интереса, о учинку и награди итд.; то је тзв. област *права* у јуристичком смислу речи. Друштвено *знање*, свест у ужем смислу речи, изграђује се у трагању за *истином*.

3. Није, наравно, истина да начело *истинитости* вреди само у науци, моралност у религији итд. Истина је да друштвени интерес још како делује у религији, идеологији итд., начело моћи у пословодству, науци, јуриспруденцији и др., а каткада чак и моралност у идеологији. Ипак, сложићемо се да су наведена начела карактеристична за сфере којима смо их као доминантне вредности приписали, те одређују и карактер одговарајућих типова симболизације, ознаковљења, а пре свега вербализације. Оне према томе руководе језичким изразом, као средством за најудобнију комуникацију тих система. По томе *се и у језику разликују комуникативне функције које прате и језички уобличавају*, одн. *вербализују облике друштвене свести и друштвене праксе*: пословна, идеолошка, морална, правна, религијска, научна – свака са подврстама према фазама развоја симболизацијских средстава која их прате: одразна, нормативна, критичка, примењена итд.

4. Ван наше класификације остају две симболизацијске сфере којима се не може одрећи функционално аутономан статус: то су област свакодневног живота, и област уметности. Ове две области имају посебан карактер, али им се и поред свега не може одрећи статус функционалних стилова, ако не са друкчијих, онда бар са становишта лингвистичкога и стилистичког. Посебан статус заправо има и идеологија као мисаона делатност и симболичка активност људи. Има теоретичара који целокупну људску духовност своде на идеологију. Ми не мислимо тако, али нисмо

сигурни ипак да идеологија није ширег досега него што смо јој ми одредили границе простирања. Није наима сигурно да ли право и религија имају аутономно место у систему вредности, или чине целину са идеологијом као општим системом својеврсног схватања света.

5. Последња напомена указује на асиметрију стилско-функционалних система, на њихово преклапање и укрштање. Наима, никоме не пада на памет да одриче компетентност научне мисли и речи у пословодству, праву, идеологији, као ни обратно и вишесмерно. Али то је у вези са већ констатованом истином о преклапању симболичких система. Сваки од њих способан је да собом обухвати, симболизује, знаковно апсорбује све остале системе, и целокупан универзум. Све се може посматрати са етичког, утилитарног, практичног, научно-теоријског итд. гледишта. Ово је позната особеност знаковних система коју смо у ранијим истраживањима назвали семиолошким парадоксом: обухваћена област обухвата доминанту са свим осталим итд. (Језик у себи садржи целокупност света, заједно са собом самим: ми о српском језику можемо говорити на српском језику, обухватајући његову целину исказаним речима, дакле делом њега самога!)³. И то се дешава узајамно и истовремено.

3. Историјски осврт на српску културну баштину и функционални развој књижевног језика

3.1. Предвуковско доба

1. Функционални стил или језичка варијанта, већ смо констатовали, дефинише се као историјска категорија у језику. Она настаје и развија се са развојем друштвене заједнице; заправо, њена егзистенција диктирана је условима на одређеном развојном ступњу друштва. Тај се ступањ најчешће може прецизно одредити, а у ствари обележен је по правилу настанком књижевног језика. За књижевни језик, како га схвата нпр. Ирена Грицкат⁴, карактеристична су следећа два момента: „језичка интеграција на широкој територији (’наддијалекатски карактер језика’) и језичка нормираност” (1).

„Књижевни језик једне нације – читамо даље код И. Грицкат – у стању је да служи за разне стилове писаног и усменог изражавања, он је

³ Р. Симић, *Увод у филозофију стила*, Сарајево, 1991.

⁴ И. Грицкат, *Језик књижевности и књижевни језик*, ЈФ XXVIII/1, 2, Београд 1969, 1–35.

поливалентан” (2). То важи за све, па и за српски књижевни језик, како савремене, тако исто и феудалне епохе. Али разлика између нашега савременог књижевног језика ипак су врло велике у односу на књижевни језик феудалне културе. Са тога гледишта И. Грицкат из целине књижевно-језичког комплекса феудалног доба издваја „језик који налазимо у књигама или писаним споменицима уопште. У извесним срединама и временима он није био говорни језик. По правилу, за уметничку књижевност у доба феудализма, поглавито ранијег периода, служили су туђи језици или архаичне форме сопственог одн. најближег језичког стања, раније модификованог у култним књигама” (2). То значи да је у време о којем расправља И. Грицкат, начелна разлика постојала између језика култних књига, и онога што *grosso modo* одговара данашњем појму пословног језика (повеће, уговори, законска акта итд.), а не баш између језика писане и усмене књижевне продукције, како Грицкат мисли (нпр. служба божија и проповед не мислимо да су језички битно одударали од јеванђељских текстова).

2. Класификацији која проистиче из разматрања И. Грицкат слична је она што ју је чинио Павле Ивић у више наврата.

а) У познатој књизи *Српски народ и његов језик*⁵, Ивић је израдио прву такву систематику, с тим што он црквене књиге и текстове дели практично у две групе – литургијске или канонске и неканонске, а пословном стилу додаје и тзв. књижевни. Између канонских и свих осталих докумената постоји по Ивићу и језичка разлика, јер је у потоњима употребљен углавном народни језик. „Својим садржајем и наменом ови текстови се разликују од црквенословенских и сврставају се у две велике скупине: пословне и књижевне (уз ове последње иду често и нека верска штива која нису литургијског карактера, на пример побожне приче, моралне поуке, молитве и проповеди)”.

Затим он узгред и овлаш, за потребе својих истраживања, али у основи сасвим тачно, предузима и подробнију супкласификацију лаичке литературе, разграничавајући практично пословни стилски корпус од правно-законодавног и дипломатичког, на једној страни, и на другој различите књижевне родове и врсте међусобно: „Пословни документи које смо поменули најчешће су правне или трговачке садржине. Ту се ређају текстови веома разнородни, од међудржавних уговора о савезу и царских законика све до нечијих признаница о исплаћеном новцу и преписке међу трговцима који се договарају о неком послу. Поготову је широка гама књижевних састава, прозних и поетских. Међу жанровима који се

⁵ П. Ивић, *Српски народ и његов језик*, СКЗ, Београд 1971, 118–119.

најраније појављују у писаном облику наћи ћемо средњовековне полуисторијске и витешке романе – о тројанском рату, о Александру Великом, о Варлааму и Јоасафу – апокрифе и друге мање-више побожне повести пуне племенитих чудеса, као и молитве из пучког молитвеника”.

б) У Ивићевом раду посвећеном средњовековним повељама налази се такође један покушај класификације текстова по врстама. И једна и друга од ових класификација у оној мери подсећа на наше напред изнесене категорије⁶ у којој су ти текстови били довољно (или још недовољно) разгранати по функцијама. Ивић полази од „основне намене тих текстова: 1) пословна намена; 2) литерарна намена (с којом се често удружује политичка тенденција или научна функција); 3) богослужбена и уопште црквена намена (овде се комбинује једна у суштини пословна функција – употреба при обављању професионалних дужности свештених лица – са више или мање књижевном формом); 4) меморијална намена (да се неки податак сачува за будућност – у натписима, записима итд.)”.

Дистинкције међу овим врстама текстова темеље се на једном квантитетском моменту: на уделу црквено-словенског и народног језичког елемента (који варира географски, али уз одржање дистанце међу стиловима): „У српскохрватском језичком простору удео црквенословенског највиши је у религијским текстовима, а затим у меморијалним, чији је често подигнути тон захтевао употребу вишег стила. Значајно је да у католичкој средини има и верских састава на народном језику, намењених публици која није владала латинским. У лепој књижевности употребљавао се и црквени и народни језик, при чему је народни био заступљен на подручју католичке цркве, а црквени у кругу православних. Најзад, у пословним документима употреба народног језика била је најраширенија” (16).

в) Најпрецизнију и најподробнију класификацију Ивић је спровео у студији о језику немањихког доба објављеној у оквиру вишетомне *Историје српског народа*⁷. Ивић овде у први план истиче однос старословенских и српско-словенских текстова, и показује да се они разврставају прилично оштро по функционално-стилистичком критерију употребе језика. Овим језичким корпусима Ивић супротставља народни језички слој, и – чини нам се – донекле га пренаглашено разграничава од српско-словенског, који такође сматра превасходно црквеним. „У богослужбеним књигама и другим штивима верске садржине старословенски

⁶ П. Ивић, *Средњовековне српске повеље као сведочанство о језику и култури*, Зб ФН 1, Ниш 1990, 14–24.

⁷ Д. Срејовић и др., *Историја српског народа I*, СКЗ, Београд 1981, 620–621.

је био једини језик који се смео употребити. Али поље његове употребе било је далеко шире. И највећи део средњовековне српске књижевности, оригиналне и преведене, био је исписан тим језиком. То је и језик меморијалних натписа на зградама, чији је подигнут тон захтевао употребу свечаног стила. Српскословенски преовлађује у надгробним натписима, као и у записима по књигама, који најчешће потичу од монаха. Ипак се тај језик често меша са домаћим језичким елементима, очигледно што многи од састављача нису владали црквеним језиком. У правним документима стање је било сложеније. Законици су у овом погледу подељени: српскословенски је језик преведених текстова, док је Душанов законик, настао у српској средини, редигован претежно народним језиком, с нешто примеса црквеног. У повељама српскословенски су углавном уводи (аренге), који образлажу побожне побуде издаваоца документа, док у самој диспозицији преовлађује народни језик... С друге стране, народни језик је суверено господарио у пословним списима световног карактера: у писмима, у имовинским документима, па углавном и у повељама које су српски владари издавали Дубровнику...”

3. Разграната култура средњовековне Србије и других српских земаља, како видимо, са издиференцираним вредносним сферама које одговарају делатним и духовним категоријама онога доба, била је сведочанство разгранатог и богатог живота народа, пре свега наравно његове више класе. Крах српске моћи и пад у ропство праћен је како привредном и друштвеном тако исто и културном стагнацијом, ишчезавањем читавих грана привреде, па услед тога и гашењем извора неопходних прихода итд. Темељи политичке организације срушени су, а у знатној мери пољуљана и црква. То се итекако одржавало и у књижевности, па чак и елементарној писмености, и свакако у књижевном језику. Културна делатност свела се углавном на манастире, а књижевна продукција мање-више на преписивачки посао око очувања најнеопходнијих богослужбених књига. Реткост су били чак и покушаји да се од заборавачува сећање на старе политичке и црквене прваке, на српску прошлост и сл. Истовремено су скромни монаси – у оквирима могућности свога доба – покушавали да одрже књижевни србуљски или српско-словенски језик у виду у којем су га наследили од својих предака. Али све је то било само покушај, само кап у мору бескрајне невоље. Врло сликовито ту невољу приказује Јован Скерлић⁸: „Била су настала, како вели стари летописац, ’тешка и нуждна времена кад чловеци на се смрт призиваху, а не живот.’ XVI и XVII век наше народне прошлости значе враћање у варварство, и

⁸ Ј. Скерлић, *Српска књижевност у XVIII веку*, Просвета, Београд 1964, 18.

то је најгоре доба које је наш народ претурио преко главе. Властела истурчена или одбегла у свет, у сваком случају ишчезла из народне заједнице; патријаршија укинута и за неких сто година народ остао без икакве црквене организације, једине могуће у тим црним данима ропства; цркве и манастири или су порушени или опали, њихова добра одузета, а калуђери, који су дотле једини радили на књижевности, принуђени или да копају земљу или да просјаче да би се хлебом изранили”.

4. У освит новог доба, део српског народа који се стицајем општих и ратних прилика нашао изван граница турске империје, започео је своју привредну па и културну обнову на двојакој језичкој основици. На једној страни је танка нит српско-словенског коју гаје пресељени рачански калуђери, праћена у извесној мери народним језичким изразом, а на другој руско-словенска писменост у новооснованим школама, и све више у цркви. Већ око 1740. српско-словенски сасвим ишчезава из употребе, и српска култура узима пуни ослонац на руску културу и руски књижевни језик.

Тешкоће у развоју образовања одражавале су се наравно и на знање књижевног језика, па се писци испомажу народним. „Први писац – по Скерлићу – који, после прекинуте србуљске традиције, почиње писати народним језиком, јесте Захарије Орфелин. 1761. издао је он у Млечима политички спев на црквеном језику: *Горестныя плачь славныя иногда Сербии...* Исти тај спев, исте године такође у Млечима под насловом *Плачь Сербии еяже сыни в различныя государства разсеялися* издао је Орфелин на релативно добром народном језику, и то ће бити прва српска књига штампана на народном језику” (179).

Други људи од пера, а нарочито осредње и слабо писмено чиновништво, трговци, официри итд. – просто су посезали за народном речи свуда где им је недостајала руско-словенска. Тако је настала и прелазна варијанта, тзв. славено-српски језик. Но није се остало на томе, него су ученији људи школовани у Русији употребљавали и модерни руски књижевни језик.

У оваквој ситуацији наметнуло се питање употребе поменутих варијаната културног општења, јер њихова паралелна егзистенција без икаквих правила очито је угрожавала интегритет културе. Карактеристична су у том погледу размишљања митрополита Стевана Стратимировића⁹, који предлаже стратификацију варијаната с обзиром на професију и друштвени положај носилаца. Најпре, он мисли да се припадници различитих сталежа и професија морају међусобно стрик-

⁹ Цит. по: Љ. Стојановић, *Живот и рад Вука Стеф. Караџића*, Београд 1924, 43.

тно разликовати, и да носиоци професија стоје изнад обичног света не само по друштвеном положају, већ и по свом језику: „Еще другошчячие говори просто Сербски, класса Священниковъ, Офицеровъ, ученыхъ, торговцевъ, художниковъ, рукодѣльцевъ, и всехъ съ култивирани людьми смешаныхъ Сребовъ, а другаячие класса простыхъ земледцевъ, или козаровъ, слугъ, говедаровъ, овчаровъ, и прочихъ подлейшихъ людей кои нити рѣчи имаду доста нити ихъ право изговараю, но развращаваю, нити кадгодъ книга читаю”. „Сви кои су досадъ Сербски писали – мисли он, – мало су разликовали двѣ совсем различне вещи: другое Сербски писати, т. е. не славенски, и другое писати за простый народъ. Сербски може се писати свака наука и високо и витиствено; а писати за прости Народ пишется простымъ слогомъ коега сви учени у свакомъ народу зову Популяръ Стилъ, у коему народъ можетъ науки читати безъ толкования. Овогае стила свояство 1. да се не примаю рѣчи высоке, и непонятне... 2. да нису рѣчи пренебрежене, или превращене н. п. що-шь мѣсто що... 3. Да мали слог т. е. конструкція, нити тако дугачка буде, да смятение разуму причини, нити тако кратка, да се не разуме, т. е. да нити избыточествуе рѣчма, нити оскудева. 4. Да нису рѣчи тако сложене, како кадкадъ говоримо, или како первый ма у езыкъ дойду, изпребацане кое кудъ да едвасе постигну...” (Лет. МС 42, 120).

5. Скерлић истиче скромне домете српске књижевности тога доба, оправдава их приликама у којима се развијала, па у том контексту врши овлашно разграничење врста: „Али зато што је та књижевност била тако некњижевна и неуметничка, што је имала тако обредан, послован и пригодан карактер, што је било готово искључиво црквена, школска и просветитељско-поучна, што је у толикој мери израз наших културних прилика и тежња, мени је изгледало неопходно потребно изнети каква је била материјална и духовна средина у којој је она никла и под којим се особеним материјалним утицајима створила” (8). Разграничивши тако схваћену књижевну продукцију од некњижевне, он изјављује да је неке писце изоставио из свог прегледа јер су се бавили превођењем и школском уџбеничком литературом. „Од писаца XVIII века има их који нису овде ушли, тако: Теодор Јанковић Миријевски, Аврам Мразовић и Стефан Вујановски, иначе заслужни људи по нашу народну просвету, али чији је рад био сасвим неоригиналан, ограничен на превођење школских уџбеника са немачког и руског језика”. О уделу појединих варијаната књижевног језика, или боље: појединих књижевних језика, у врстама књижевне и некњижевне продукције Скерлић се не изјашњава, али је важна, и има функционално-стилистички смисао ова његова класификација текстова.

6. Павле Ивић и Александар Младеновић¹⁰ у синтетичком раду посвећеном језику српске књижевности и културе тога времена утврђују најпре хетероглосију у Срба тога времена, и групишу текстове управо с обзиром на језичке идиоме.

- а) „Срби су у XVIII век ушли са два језичка израза у писмености, српскословенским и народним. То двојство је око 1700. године имало већ петвековну традицију” (69). Сем буквара из пера Кипријана Рачанина, *Хронике* грофа Ђорђа Бранковића и неких Венцловићевих радова, овај је језик употребљаван у прво време и у преписци, углавном званичној, и углавном оној коју су водили црквени достојанственици.
- б) Народним језиком писан је део званичних докумената овог времена, дакле опет почетка XVIII века, а нека своја дела писали су Јеротеј Рачанин, Гаврило Стефановић Венцловић, а касније и Јован Рајић, неки писци школских књига и др.
- в) „Рускословенски је у првом налету освојио позиције у српској православној цркви: у њеном богослужењу, где се употребљава и данас, у црквеној администрацији и, наравно, у школама које су тада биле под контролом јерархије” (79). Њиме је писана уџбеничка литература, као и нека дела Христофора Жефаровића, Захарија Орфелина, Јована Рајића и др.
- г) Модерни руски језик употребљаван је првенствено у научним трактатима, поглавито историјског садржаја. Њиме је писао Павле Јулинац, а налази се и у неким делима Јована Рајића, Захарија Орфелина итд.
- д) „Словеносрпски језик су у српску књижевност увели писци световњаци” (87): Захарије Орфелин, Атанасије Стојковић, Теодор Јанковић Миријевски и др.

У условима језичког плурализма могло се десити да се поједини идиоме специјализују за одређене области књижевног рада. Извесне тенденције у том правцу могу се заиста и назрети, али више од тенденција не може се утврдити. Материјално слаб за обимнију културну продукцију, српски народ је ово мноштво језика ипак осећао пре као терет него као благослов. Ионако танка, књижевност и писменост је тиме много губила. Језички плурализам ометао је функционално стилистичко разгрананавање вербалне продукције уместо да је поспешује и подстиче.

¹⁰ П. Ивић и А. Младеновић, *О језику код Срба у раздобљу од 1699. до 1804. у књ.: Сл. Гавриловић (уредн.), Историја српског народа IV–2, СКЗ, Београд 1986.*

3.2. Вуково и поствуковско доба

1. Започињући своју делатност 1813–1814. године, Вук Стеф. Караџић се сврстао у оно крило српских списатеља који су предност давали народном језику и књижевности, и које је називано доситејевским. Међу својим истомишљеницима он се одликовао необично добрим познавањем народног живота, народних обичаја, народне књижевности – и посебно народног језика. Сјај народног песништва почива на величини колективног генија, као и на умећу појединца да ту величину изрази. Јер народна песма, „идући од уста до уста, расте и кити се, а кашто се умањује и квари; јер какогођ што један човек љепше и јасније говори од другога, тако и пјесме пјева и казује”¹¹. Предлажући за Србе нови књижевни језик, Вук је на уму имао, прво чистоту и лепоту народне речи, и друго, висок уметнички домет народног песништва.

„Ја Славенски језик љубим и поштујем – пише Вук у *Српском рјечнику* 1818.¹² – као и други који му драго Србљин; и зато мислим, да му се у данашње вријеме ни чим боље не може помоћи, него да га подијелимо од Српског језика, и да му дамо ону чест и поштење, што му приликује, као и цркви у којој се њим поје и служи”. Та се Вукова мисао и остварила, па је руско-словенски, који је практично био сметња полету српске културе, сведен на меру која му одговара и повучен у црквени амбијент; у том амбијенту он и данас служи као литургијски језик. Полиглосија код Срба сведена је тако на апсолутни минимум, и на меру која одговара његовом положају, његовим потребама, и његовим најдубљим националним осећањима, јер га ова нераскидивим нитима везује за руски народ, руску историју и руску културу.

Вук је, наиме, у доба обнове српске националне државе, друштвеног уређења у њој, па и културе и језика културне комуникације, предложио модел књижевног језика који афирмише дух, карактер и културу народних маса, које су и извојевале слободу, и створиле нову државу. Све друге моделе за решавање тога проблема – нпр. са ослонцем на књижевни језик феудалног доба, са ослонцем на руски књижевни језик итд. – Вук је одлучно одбацио¹³. У свом преломном делу, у којем је остварио велики

¹¹ Вук Ст. Караџић, *Српске народне пјесме I*, Београд 1976, 536–537.

¹² Вук. Ст. Караџић, *Сабрана дела II*, Просвета, Београд 1966, XIII.

¹³ Најпознатији од тих модела израђен је крајем XVIII века по узору на старо учење о три стила, који би се у књижевном језику строго разликовали и којима би се служили различити друштвени слојеви: виши стил за елиту чинио би чист руско-словенски језик, који би се истовремено употребљавао и у богослужбене сврхе; нижи стил би био употребљен у књигама намењеним обичном свету, а

заокрет одлучивши се за радикалну реформу – у *Српском рјечнику* из 1818. године¹⁴ – он износи пројекат који афирмише искључиво народни дух у српској култури, те и језик „свињара и говедара” као једино гласило те културе. Народна језичка пракса постала је мерилом – јединим и искључивим – језичке правилности.

У таквим приликама створене су могућности за свестрани развој српске културне продукције и српскога књижевног језика, па и за његову функционално-стилистичку диференцијацију у складу са тадашњим потребама.

2. Књижевна активност Вукова од самих почетака се рачва у три смера, да би се затим знатно разгранала. Ова су три правца за нас врло значајна, јер трасирају путеве раста и усавршавања најпре Вукова дела, а затим и језика, тј. реформисаног књижевног језика српског: прво је сакупљање, обрада и издавање народних умотворина; друго, описивање језика, порекла и различитих, пре свега поетских квалитета тих умотворина; а треће, борба за чистоту језика и победу народног начела у њему.

- а) Први поменути круг Вукових текстова означава продор свакодневног, дотада потцењиваног и потискиваног *разговорног језичког израза* (тзв. колоквијалног стила) у више сфере друштвене комуникације.
- б) Друга група текстова означава почетак употребе новог књижевног језика у научне сврхе, означава дакле настанак и учвршћење научног стила у новом књижевном језику. Да би нови књижевни језик могао обављати ову функцију – то је давно позната чињеница – морао је бити допуњен елементима којих у себи није имао као језик свакодневице – морао је у себе примити елементе већ постојећега књижевног језика, новостворене речи и изразе итд.
- в) Трећи круг текстова – публицистичких у ширем смислу ове речи (публицистичка активност код Срба тек се зачињала

био би заснован на народној речи. Средњи стил био би у ствари мешавина друга два. Заговарали су га многи књижевници тога доба, између осталих и митрополит сремско-карловачки Стеван Стратимировић, велики Вуков противник (О томе исп. поменути књигу Љ. Стојановића, *Живот и рад Вука Ст. Караџића*, као и рад Р. Симића, *Вукова борба за народни језик и реформисани правопис у српској књижевности*, ЗбФФ Никшић 10–11, Никшић 1989, 39–51).

¹⁴ Вук Стеф. Караџић, *Српски рјечник. Истолкован српским, њемачким и латинским ријечма, сакупио га и на свијет издао Вук Стефановић...*, у Бечу 1818. Са корисним поговором П. Ивића, фототипско издање овог дела изашло је у *'Сабраним делима Вука Ст. Караџића' II*, Просвета, Београд 1966.

оснивањем 'Новина Сербских' 1813. у Бечу) – Вук је створио описујући различите области народнога и општег живота тадашње Србије, а и пишући полемичке текстове у којима се обрачунавао са својим противницима.

3. Мало је разлика у Вуковим текстовима различите намене и садржаја чији је он аутор; једино што у онима строжег научног карактера, бар граматичким, употребљава затечену руско-словенску терминологију. Но то ипак чини знатну диференцију.

4. Ширење народне основице у свим правцима заправо је значило и раслојавање књижевног језика: сем опште колоквијалног, народски обојеног, ту су зачеци и других функционалних стилова (научни, беседнички, уметнички). Томе свему придружује се још један значајан моменат који је погодовао не само разграничењу књижевног језика од народне основице, већ и стабилизацији народне културе на нешто друкчијем нивоу него што је обележен Вуковим почетним напорима и схватањима. Тај нови моменат наговешћује још Вук признајући књижевном језику легитимитет аутономне 'опћене правилности'. Даничић овај заокрет у развоју књижевног језика дефинише на следећи начин: „Тијем се завршује једно вријеме, а друго истом настаје: завршује се старо вријеме, којему је на крају народни језик у данашњем свом стању, а настаје ново, којему је на почетку тај језик...”¹⁵

5. Стојан Новаковић ову промену схвата као пут од народног језика у књижевности до 'књижевног народног језика'.¹⁶ Тај нови књижевни језик, мисли Новаковић, стварно и није народни језик пресађен у књижевност. Он је изграђен по посебном моделу „који је нашим филолозима лебдео пред очима као идеал чистог народног, или народнога књижевног језика, а који се... у свима појединостима, онакав какав је, нигде не говори у народу, макар да опет у њему нема ниједне појединости која се у народу не би говорила. Тиме су и Срби – закључак је Новаковићев – дошли до новог народног књижевног језика, који је управо рећи једино потпуно доследном правилношћу различит од народног говорног језика”. Дакле, и темељ тога књижевног језика, његов колоквијални слој, одвојио се, бар једним делом, знатним делом, од дијалекатске основе и кренуо сопственим развојним путевима чим је тај језик постао књижевним.

¹⁵ *Оглед Рјечника хрватскога или српскога књижевног језика*, Загреб 1878. Прешт. у последњој свесци РЈА.

¹⁶ Ст. Новаковић, *Српска краљевска академија и неговање језика српског*, Глас СКА X, Београд 1888, 62.

6. По општој оцени, пуна консолидација српскога књижевног језика извршена је крајем деветнаестог века, и он је у двадесето столеће ушао као развијен језик једне европске културе, српске културе. То је тачно приметио Јован Скерлић, али није тачно оценио симптоме и узроке тога догађања. Радосав Бошковић уноси неопходну исправку у Скерлићеве тврдње, и формулише коначну оцену о томе проблему¹⁷: „Скерлићу се чинило – тако Бошковић – да је књижевни језик наш постао деведесетих година прошлога века књижевнији зато што се ослободио од филолошке контроле, од граматичарских догми, од филолошке критике. А није: он је постао књижевнији зато што је тек крајем прошлога века, тек деведесетих година прошлога века, постао – књижевни језик. Тек тада почиње (ми бисмо рекли – завршава се! Р. С.) његова стабилизација, његово нормализовање; тек тада је он добио књижевну архитектонику; своје стилове, своје језичке стилове; добио је свој стални и устаљени лексички фонд; тек тада је добијена могућност за развитак и диференцијацију његових стилова: књижевнога, говорнога, административнога, научнога, песничкога итд. и за овакво или онакво котирање појединих речи у њему (покрајинске речи, речи из ове или оне друштвене средине, песничке речи, застареле речи, старинске речи, неологизми итд.)”. Нема сумње: књижевни језик постаје књижевним језиком тек онда када развије пуну унутрашњу архитектонику, а ова се између осталог испољава и као развијен систем функционалних стилова. Српски књижевни језик достигао је тај развојни ступањ крајем деветнаестог века.

4. Уместо закључка

1. Шири закључци наших разматрања мислимо да нису неопходни. Али је потребна једна напомена која нас уводи у извесне нове истраживачке проблеме који се намећу у контексту функционалног истраживања српског језика. Главни и најважнији од њих јесте однос књижевног и народног језика не у структурној – коју смо овлаш у раду оцртали, већ у функционалној и генетичкој перспективи.

2. Наиме, Ивић и Младеновић констатују не само присуство народне речи у уметничкој књижевној продукцији и другим областима културног живота код Срба у XVIII веку – већ и као посебан литерарни и лингвистички корпус који стоји по страни, и живи донекле самостално.

¹⁷ Р. Бошковић, *Одабрани чланци и расправе*, ЦАНУ, Титоград 1978, 190.

Под карактеристичним и врло значајним насловом 'Народни језик ван штампане књижевности'... они извештавају о корпусу рукописних докумената онога времена.

а) Народним језиком писана је обимна документацијска грађа на широком простору од Паштровића на црногорском приморју преко Босне, Славоније и Војводине, све до Будима и Темишвара. „Број таквих текстова је знатан”. Они сведоче о живој пословној делатности на народном језику, па и административној и културној у ужем смислу.

б) „Из друге половине XVIII и са почетка XIX века остало је мноштво рукописних песмарица исписиваних махом у градским срединама на тлу Аустрије. Песме у тим књижицама припадају углавном такозваној грађанској лирици, која се развијала мимо писане литературе, а истовремено по страни од главног развојног тока усмене народне књижевности. Језик типичних прои- звода те поезије је народни, у изразу неуглачан и наиван. Дијалекат је војвођански, али о говорним особеностима ужих предела ни одавде се не може много сазнати. Фолклорне умотворине уопште избегавају јарке локалне говорне црте, које сметају кад текст изиђе из краја у којем је настао” (97–98). Наравно, неће бити да је реч о редиговању на лицу места за потребе ширег популарисања песме, већ свакако о истискивању локализма кад песма сама изађе из амбијента у којем је настала и почне се употребљавати на ширим просторима. Повратно она може утицати и на специјализацију језичких навика у кићењу песме – тј. заправо о извесним видовима стандардизације језика народног стваралаштва.

в) Посебна пажња у овом правцу припада збиркама фолклорног стваралаштва, међу којима почасно место има *Ерлангенски зборник народних песама*. „Песме су разноврсне по садржају, језику и пореклу – напомињу Ивић и Младеновић. – Међу њима има екавских, ијекавских и икавских, па чак и нешто кајкавских и бугарских... У понекој песми дијалекти се преплићу, што нас не може изненадити: народне песме и иначе често путују из једног предела у други, а у војничким срединама додири и мешање дијалеката чине део људске свакидашњице” (75–76).

3. Народна књижевност, према томе, нужно доноси нове и друкчије језичке појаве у саму локалну средину – почиње се осећати као културна надградња која и по фактури и по језичкој структури стоји изнад свакодневице. Зар то онда није функционално стилистичко раслојавање самога народног језика у себи! Ако јесте, као што изгледа да јесте, онда нам се овим увидом у народни језички корпус отварају хоризонти према извориштима функционалног раслојавања књижевног језика. Модел већ

постоји, и само је попуњен новим садржајима, и друкчије је извршена систематизација грађе. Али то су питања за нова размишљања и нова истраживања.